

Juhász Daniella (1995) az ELTE BTK Ókortudományi Doktori Programjának hallgatója. Kutatási területe: a filológiai gyakorlatban, elsősorban a kommentálás és az olvasás tevékenysége.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Kommentárok a gyakorlatban.
Homéros: Odysseia XIX. 503–604
(2020/3).

Juan Luis de La Cerda mint Vergilius olvasója

Egy 17. századi kommentár struktúrája

Juhász Daniella

Juan Luis de La Cerda Vergilius-kommentárját a modern klasszika-filológiai kommentárok előfutáraként tartják számon. Három kötetből álló műve – az ókori grammatikusok munkái mellett – fontos szerepet játszott a vergiliusi életmű értelmezési hagyományának megalapozásában.¹ Munkáját elsősorban pluralista megközelítése, valamint kidolgozott módszertana miatt méltatja a szakirodalom: különféle területeket érintő, történeti, nyelvi, kulturális, poétikai magyarázatokat ad, gyakran személyes nézőpontot érvényesítve.² Az újabb kutatásokban az a megközelítés látszik uralkodónak, amely La Cerda kommentárját nem pusztán szövegmagyarázatként, hanem önálló, kreatív műalkotásként gondolja el, és az antikvitásról való tudás – Vergilius munkáin keresztül közvetített – tárházaként vizsgálja. Így La Cerda antikvárius érdeklődése, munkájának enciklopédiaszerűsége kerül előtérbe.³ Tudománytörténeti perspektívából nézve fontos műnek tűnik tehát mint az ókortudomány és klasszika-filológia kialakulását bő száz évvel megelőző, de már alapvetően afelé mutató filológiai munka.

A dolgozat azt a tágabb kérdést járja körül, hogy miben áll La Cerda kommentárjának „modernsége”: miben hasonlít a mai kommentárokhoz, és általában hogyan működik ez a kora újkori kommentár. Hogyan rendszerezi, szervezi az *Aeneis*hez írt jegyzeteit La Cerda? A kötet felépítése, a kommentár sajátos struktúrája mellett a jegyzetek típusait, a kommentár különböző funkcióit és használatát vizsgálom. Mindezek megfigyeléséhez La Cerdának az olvasóhoz írt szerzői előszavát és a kommentár néhány további részletét mutatom be.

A kommentár és felépítése

Juan Luis de La Cerda Toledóban született 1558-ban, 16 évesen lépett be a jezsuita rendbe. Tudományos karrierje 1583-ban kezdődött, amikor kinevezték a grammatika professzorává, később a költészet, a retorika és a görög nyelv professzora lett. Egy jezsuita oktatási intézményben, a Colegio Imperial de Madridban tanított, ahol az egyetemi képzést megelőző tanulmányokat folytattak a diákok.⁴ La Cerda monumentális, háromkötetes Vergilius-kommentárja 1608 és 1617 között jelent meg, majd 1647-ig több alkalommal újra kiadták.⁵ La Cerda oktatói munkája és a kommentárban megfogalmazott didaktikus célok arra engednek következtetni, hogy e két tudományos tevékenység szorosan összekapcsolódhatott. A vergiliusi szövegeket is magába foglaló kommentár a következőképpen épül fel: az első kötetben az *Eclogák* és a *Georgica* kommentárja olvasható 535 oldal terjedelemben; ez a kötet tartalmazza a 22 oldalas *Prolegomena* elnevezésű bevezető fejezetet, a kommentárhoz tartozó paratextusokat, többek között *dedicatiót*, a költő életrajzát, előtanulmányokat (összehasonlító esszéket Homérosszal, Ciceróval), a La Cerda által használt források listáját és a kommentár felépítését és módszerét tárgyaló előszót is. A második kötet tárgyalja az *Aeneis* első hat énekét 743 oldalon, a harmadik kötet pedig az eposz második felét 782 oldalon, a kötetek végén háromféle mutató (görög szavak jegyzéke, általános

szó- és tárgymutató, valamint a latin szavak vergiliusi előfordulásainak a 16. századi Nicolaus Erythraeus által összeállított listája) is megtalálható.⁶

La Cerda több mint kétezer oldalas munkája a kora újkori Vergilius-kommentárok között is kifejezetten hosszúnak számított.⁷ A kommentár monumentalitását, terjedelmességét talán már önmagukban az oldalszámok is mutatják, azonban érdekes megnézni, mit mond erről La Cerda az *Ad lectorem* („Az olvasóhoz”) megjelölésű szerzői előszóban. Előrebocsátja, hogy az *Aeneis*t tárgyaló kommentárkötetei már nem lesznek olyan terjedősek, mint az első kötet, a *Georgicát* ugyanis kevesen érintették a Vergilius-kutatók közül, ezért igényelt több, hosszabb magyarázatot:

Tu diligentia nostra fruere, et labores nostros in Aeneidem exspecta multo istis breviores: nam pars illa Poeta iam multis pervagata ingeniis minore eget labore; Georgica, quia parum trita, uberius fuerunt explicanda atque illustranda.

Élvezd az alaposágunkat, és várd az Aeneis-t tárgyaló munkánk megjelenését, ami sokkal rövidebb lesz ezeknél itt, mivel azt a részét a költőnek már sok kiváló tehetség vizsgálta, így kevesebb figyelmet igényel. A Georgicát, mivel kevesen érintették, terjedősebben kellett magyarázni és megvilágítani.

La Cerda: *Commentarii in Vergilium I., Ad lectorem* (ford. Juhász D.)

Az elérhető értelmezések hiányosságai motiválták tehát La Cerdát a részletes kommentár készítése során. Ha a három kötet oldalszámait összehasonlítjuk, és a kommentált szövegek terjedelméhez arányosítva vizsgáljuk a kommentárok hosszát, megállapítható, hogy a *Georgicát*, bár nem számottevően, de valóban bővebben tárgyalja. 100 sorhoz a *Georgicában* átlagosan 14,1 oldal kommentárt ír, az *Aeneis*nél 13,2 oldalt. Valóban bővebben kommentálja tehát a *Georgica* énekeit, mégsem tűnik markánsnak a különbség, mert végül nem szán sokkal kevesebb oldalt az *Aeneis* magyarázására sem. Ezzel együtt a 17. század második felére a kommentált szövegkiadások bevett terjedelme már az ezer oldalt is elérte, folyamatos növekedésnek lehetünk tanúi.

Az ókori szövegek már a kora újkorban sem számítottak önmagukban érthetőnek, ezért a humanista program jegyében a könyvnyomtatás elterjedése után szövegkritikai megjegyzéseket is tartalmazó és kommentált szövegkiadások tömege jelent meg a római irodalomról. A nyomtatott könyv – a kéziratos kultúra nehezebben kezelhető médiuma, a kódex után – olyan kapuként működött, amelyen keresztül az olvasó könnyebben léphetett be a szöveg világába, a kommentár és a paratextusok pedig útmutatóként segítettek a befogadást (vö. bevezető tanulmányok, összehasonlító esszék a szerzőről, műről).⁸ A kötetek megjelenési formája is ehhez járult hozzá. A kommentár esetében az elrendezést elsősorban szöveg és kommentár hierarchikus kettőse szervezi: a szegmensekre bontott antik szöveget követi a kapcsolódó kommentár. A magyarázat nem önmagában – külön szöveghordozón – áll, mint (feltételezéseink szerint) az ókori kommentárok esetében, hanem a késő ókori és középkori, lapszéli és sorközi jegyzetekre épülő gyakorlat nyomán a főszöveg releváns része alatt kap helyet a könyv-

oldalon (1. ábra). A két szöveg közötti függőségi viszonyt ez az elrendezés megerősíti, azonban nem csak egyoldalú hierarchiát feltételez: a szöveg köré csoportosul a kommentár, de egyúttal „körbe is zárja” a szöveget.⁹ La Cerda kommentárjára ez különösen igaz, amennyiben az egyes oldalakon belül még nem rögzült a modern kommentárokból megszokott struktúra, vagyis, hogy felül mindig a főszöveg, a lap alsó felén pedig a kommentárszöveg kap helyet. Bár a relatív sorrend stabil, az *Aeneis*-szövegrészeket követi a kommentár, az oldalak tördelése a fent-lent hierarchikus elrendezés elvét nem követi, így vannak olyan oldalak, ahol csak kommentárszöveg szerepel, vagy éppen a lap aljára szorulnak Vergilius sorai, a hozzájuk tartozó magyarázat pedig a következő oldalra (2. ábra).

A jegyzetek szintjén La Cerda szoros – a modern kommentárhoz képest akár kötöttebb – struktúrával dolgozik, nem csak a lemmatizálás, azaz a szöveg magyarázatra szoruló egységeinek (lemmáinak) kiválasztása és a kapcsolódó jegyzet elején való megisméltése szervezi a kommentárszöveget. A kommentátor a megfigyeléseit három jegyzettípusba szervezi: *argumentum*, *explicatio*, *notae*. A címeikkel és tipográfiailag is elkülönített szakaszok a kommentárnak három „réteget” alakítják ki (1. ábra). Ezt a hármas kommentálási módszert az olvasóhoz írt levélben fejti ki, mintegy útmutatót is adva a kötetek használatához. Általában nem szokás elvárni a kommentátortól a kommentálási elveknek és eljárásoknak, a kommentár felépítésének ennyire transzparens bemutatását, La Cerda mégis explicit módon kifejti az olvasó számára tudatos módszertani megfontolásait. Erre talán a didaktikus cél sarkallta.

In Argumentis breviter comprehendo partem illam, carminum, quam declarandam suscipio: et ita, ut interdum annectam verba superioris argumenti cum praesenti. Itaque, si quando videatur desiderari verbum in aliquo argumento, quaerendum est ab superiore.

Az Argumentumban röviden összefoglalom azt a részét az éneknek, amelyet értelmezni tervezek, méghozzá úgy, hogy néha összekötöm az előző argumentum szavait a mostanival. Tehát, ha valamikor úgy tűnik, hiányzik egy kifejezés valamely argumentumban, akkor az előzőben kell keresni.

La Cerda: *Comm. in Verg. I., Ad lectorem*

Az *argumentumban* La Cerda rövid összefoglalót ad az éppen tárgyalt szakasról, hasonlóan az énekek elején található hosszabb, átfogó tartalmi áttekintésekhez, de itt többnyire néhány sorra korlátozódva. Az *argumentum* bár Servius kommentárjában is előfordul néhány ének elején, még nem következetes tartalmi összefoglalóként működik, hanem más-más funkciót tölt be, amely azt mutatja, hogy ez a rétege a kommentárnak majd csak idővel sztenderdizálódik. A modern kommentárokból viszont tetten érhető ez a gyakorlat, a lemmatizált kommentárokat szokásosan megelőzi valamilyen nagyobb egységre vonatkozó tartalmi összefoglaló és/vagy átfogó értelmezése a szakasznak, utóbbi már az *explicatio* felé mutat.

Az *argumentumot* követi az *explicatio*, amelyben az általános értelmezéseket, olykor a feltételezett költői szándékot mutatja be La Cerda. Kiemeli, hogy ha szükséges, a szó szerinti jelentést is ebben a részben magyarázza meg, többnyire parafrázis által, de erre ritkán kerül sor, mivel – írja – Vergilius szavai kellően

1. ábra. La Cerda ad Verg. Aen. I. 1–11 (forrás: sctei.library.upenn.edu)

világosak és érthetők. A megfogalmazásából kiderül, hogy valódi vagy tényleges kommentárnak az utolsó, *notae* című részt tartja, amelynek nem maradna elég hely, ha mindig kitérne az *explicatio*ban a költői intenció magyarázatára:

In Explicationibus non solum sententias singulas explano, sed universas annecto, expendens interdum mentem Poetae: interdum (inquam) et ut visum aptius, nam si id semper, iusti Commentarii vicem haberet.

Az *Explicationes*ben nem csak egy-egy (különálló) kijelentést magyarázok meg, hanem az összesre kitérek, mérlegelve esetenként a költő szándékát: hangsúlyozom, hogy esetenként, és ahol ez tűnt megfelelőbbnek, ugyanis ha mindig ezt tenném, az elvenné a valódi kommentár helyét.

La Cerda: *Comm. in Verg. I., Ad lectorem*

Az utolsó rész leírása a leghosszabb az előszóban, ebből is következik, hogy a *notae* a legösszetettebb egység, itt kapnak helyet az „igazi” kommentárba illő jegyzetek. A vergiliusi szövegek tematikus és tartalmi gazdagságának és változatosságának megfelelően a *notae*-ben számos különféle probléma előkerül. E szakasz funkciója La Cerda szerint az *explicatio* értelmezéseinek alátámasztása, megerősítése, de ebben a szakaszban tér ki más értelmezők magyarázataira is. Külön utal rá, hogy itt a szavak szintjén magyarázza a szöveget, például a szó etimológiájával világítja meg annak elsődleges jelentését:

In Notis multa est rerum varietas pro ipsa rerum varietate, quibus Poeta est plenus. In his enim iam Explicationem meam firmo, adductis aut Auctoribus, aut testimoniis, quibus innitor: Iam profero alias aliorum explicationes, sed id raro, una, ut plurimum, contentus: iam vim vocum, iam etymologiam persequor; si haec praesertim conducere ad sententiam potest. Saepissime patefacio Graecorum et Latinorum loca, quibus Poeta institit: saepissime item illorum loca, qui post Virgilium fuere, et qui institere illius vestigiis.

A *Notae* tárgya változatosságában igen sokféle, mint amilyen sokféle a változatossága a témáknak, amelyekben igen gazdag a költő. Ezekben (*Notae*) megerősítem az *Explicatio*t, vagy auctorokat, vagy bizonyítéko-

kat bevonva, amelyekre támaszkodom: továbbá megemlítem mások eltérő magyarázatait, de ezt ritkán teszem, többnyire eggyel megelelgszem. Egyszer a szavak jelentését, máskor az etimológiát követem, különösen ha ez az értelmezéshez hozzájárulhat. Leggyakrabban azokat a görög és latin szöveghelyeket mutatom be, amelyekre a költő támaszkodik, és hasonlóan gyakran azoknak a szerzőknek a szöveghelyeit is, akik Vergiliusnál későbbiek, és akik az ő lábnyomát tapossák.

La Cerda: *Comm. in Verg. I., Ad lectorem*

Ez tehát a lemmatizált része a kommentárnak, a kommentátor ezen a ponton szegmentálja apró darabjaira a szöveget, „ráközelít” a szavakra az értelmezéshez: lokális magyarázatok, mikrokommentárok alkotják ezt az egészet. A szerkesztés során a kommentátor és/vagy a nyomdászok ügyeltek arra, hogy a *lemmák* – számozás és tipográfiai jegyek révén – jól elkülönüljenek a különböző hosszúságú, gyakran idézetekkel tűzdelt megjegyzések szövegétől, azonban a lemmák szakaszonként újrainduló számozása részben megnehezítheti a tájékozódást és a keresést a kommentárban.¹⁰ A kommentárnak ez a rétege – a *lemmák* számozásának módjától, illetve annak hiányától eltekintve – hasonlóan működött már Serviusnál, és a modern kommentárok sem térnek el jelentősen a hagyománytól, a lemmatizálás gyakorlata a kezdetektől öröklődni látszik.

A kommentár műfajának egy jellemző eleme és eszköze, a párhuzamos szövegek idézése is a *notae*-ben jelenik meg. La Cerda ezzel a kommentálási eljárással előszeretettel él, ez az egyik ismertetőjegye munkájának, és legtöbbször éppen ezért értékeli és használják fel későbbi kommentátorok is.¹¹ Az irodalmi párhuzamok idézésével igyekszik megvilágítani egyrészt a szövegek irodalmi előzményeit, forrásait, másrészt a Vergiliust imitáló költői szövegeket is. Mindezt elsősorban didaktikus céllal teszi, részletesen kifejtve, pontosan hogyan lehet megtanulni verset írni Vergilius segítségével. La Cerda elgondolása szerint Vergilius ugyanis úgy imitálja görög elődeit, hogy munkájával és igyekezetével tökéletesre fejleszti költészetüket, vagyis, ami a görögöknél hiányzik, azt hozzáadja, ami ismétlődik bennük, azt eltávolítja, ami nem tökéletes és nem eléggé kidolgozott bennük, azt tökéletessé és tündöklővé teszi (*Comm. in Verg. I., Ad lectorem*). A Vergiliust követő költői szövegek széleskörű idézésével arra hívja fel – a költészetet tanulni vágyó – olvasó figyelmét, hogy mások is bátran vállalkoztak ezen szövegek imitálására, így példákkal ösztönzi az *imitatio* gyakorlatára az olvasót. Megjegyzi továbbá, hogy bár ő maga mellőzni akarta, de közkívánatra időnként „általános gondolatokat, toposzokat is megoszt az eposz által érintett témákkal kapcsolatban”: *interdum in sero locos communes de re, quam Poeta attingit* (*Comm. in Verg. I., Ad lectorem*). A mítoszok és történetek tekintetében nem mindenről ír, hiszen a latin szótárban/kézi-

COMMENTARI

360

13. OPPORTUNA.] Hanc opportunitatem A Julius explicat dicto loco, vbi de turri Massiliensi: *Hus se referant: hinc: si qua maior oppreterat vis, propugnabant, hinc ad repellendum, & proficquendum hostem procurabant.*

Opum vi. 14. EVERTERE OPVM VI.] Ennianum hoc 6. Ann.

Romani scilicet summa nituntur opum vi.

Saxa à 15. DEFENDERE SAXIS.] An manu iacta-
tatis: Fortasse. Sed tamen fatius est, ut intelligas instru-
menta disposita, è quibus saxa torquerentur ad ver-
sus hostes; quorum instrumentorum visus est in bel-
lo ludæorum apud Iosephum lib. 7. cap. 4. *Ἐν τῶν ἰσ-
ρῶν πύλων καὶ ληθιστάς μηχανάς ἐπέθεν: ante sacras
portas saxorum dispoñere tormenta.*

Fenestras 16. FENESTRAS.] Has etiam in sua turri Iulius
currium. adhibet: *Fenestrasque, quibus in locum visum est, ad tor-
menta mittenda in struendo reliquerunt.* Ab his fenestris
non multum abeunt *σῆμα τῶν ἀνθρώπων, ἢ ἀνθρώπων*
apud Iosephum lib. 12. Antiq. cap. 5. quæ Hyrcanus
in castris suis fecit.

17. ARDENTEM CONICENDI LAMPADA
TYRVS.] Hac ratio gerendi belli crebra in bellis
ad euerrenda hostium munimenta & machinas Sal-
lusti in Iugurth. *Picem sulphure, & cæda mistam ardente
mittere.* Plutar. in vita Dionis. *Ἐπέθετο πυρὸς χυμῶν*

Inde etiam lucem accipit Silius scribens lib. 1.
*Ante omnes duces patris ingens in armis,
Nunc picem iactas fumantem lampada flamma.*

Malleolus Non multum abit à forma lampadis malleolus. Est
incedia enim, qua ignem habet, in speciem coli muliebris
formatus. Integram eius descriptionem, & formam
vide in Ammian. lib. 23. & protæto æquè in Virgilio
postis per ardentem lampada capere malleolum. Mi-
hi visum & qualis Ammiani lib. 20. eosdem esse cum
lampade. Eius verba. *Qualisque simul ardentes picæ & vi-
rumme illiti.* Nam, cum qualis sit vas vimineum, eius
forma non longè ab lampade.

18. MALORVM VELLE FUGAM.] Laudatur
hæc locutio à Senio, ut honestissima. Fortasse, D
quia in hac fuga nihil indignum fecere Troiani, cum
tamen fuga ex se turpis sit, ac parum honesta, plenâ-
que ignominia.

19. PESTE.] Id est, incendio, ut in 5. 100 de-
scendat corpore pestis, id est, flamma. Est enim pestis
generalis vox, signatque quicquid pessumdat, & per-
dit, non solum *καρμῶν*, sed generalis *ἀπὸ θύων*. Affinis
huius rei Iosephus cap. 5. lib. 7. Bell. lud. vbi incen-
dium comparat cum corpore peste abrepto, & p-
tredini obnoxio. *καθ' ἃς τῆς σαρμῶν σαρμῶν.* Quod
verò hic extra pestem, idem scriptor cap. 6. citatum
lib. 8. *ἔκω τῆς κατὰ τὴν*, loquens de incendio excitato,
quo fugebant Romani. & cap. 11. *ἀπὸ τῆς πυρῆς ἀ-
κύντου*, qui recedebant ab igne.

20. CARET.] Eleganter vsurpat hoc verbum
extra significatum vulgi. Nam, cum *careo* propriè sit,
primum esse re, aut quam aliquando habuisti, aut
quam habere desideras, in neutro horum hic finit-
tur. Patri ratione Hom. verbū *δὲ δουρατῶν* lib. 17. *Ἰλιάδῃ*
Glauco reprehendens Hectorē, ita ait: *Ἐκείνου δὲ
ἀέρον, καὶ γὰρ εἰς ἐγὼ πῆδον ἰδὲ βίον: Hector ἴσπειρα προέβηκεν,
pugna dicit caruisse; id est, fugax est Hector, & cetera, ut
statim sequitur, pugna deleris. Itaq; verbum *careo*
hoc loco est extra significatum vulgi: Grecorum.*

21. PROCYBIT.] Cum in multis huius tunc
hæserit Iulio, ut visum in superioribus; tamen hoc
verbo, nam ille 1. Ciuil. *Repentè pars huius exerci-
cidit pars reliqua consequens procumbet.*

22. COELVM TONAT OMNE FRAGORE.]
In 12. ingens fragor æthera complet.

445 Et

2. ábra. La Cerda *ad Verg. Aen. IX. 535* (forrás: sceti.library.upenn.edu)

könyvben is megtalálhatók ezek, csak annyi magyarázatot ad, amennyit feltétlenül szükségesnek lát, vagy saját, új értelmezést nyújtva egészíti ki jegyzeteit.

Vergilius költői elődeinek és utódainak megjelenítése, valamint e gyakorlat leírása az előszóban a kommentár egészére nézve megvilágító erejű lehet, amennyiben feltárja La Cerda alapvető szándékát munkájával kapcsolatban, egyúttal megmagyarázza az ennek elérésére szolgáló módszereit. La Cerda

jelentős szerepet tulajdonít a *Quellenforschung*nak: Vergilius modelljeinek és követőinek részletes vizsgálata a sikeres *imitatio* gyakorlatának demonstrálását szolgálja.¹² A kommentátor számára ez a koncepció áll Vergilius saját költői teljesítményének középpontjában. Kommentárját így nem csupán Vergilius exegéziseként, hanem a költői kompozíció gyakorlati tanítására tett kísérleteként is forgatni lehet. Talán már önmagában a forma és az előadásmód is világos didaktikai elvet sugall, amely a jezsuita nevelés egyik alappillérekből, a *praelectió*ból születhetett.¹³

A kommentár kötetszintű és belső struktúrája, az egyes egységek következetes elkülönítése más-más olvasói gyakorlatokat feltételez. Az *argumentum*ok az *Aeneis* tartalmának és elbeszélésének átfogóbb megértését segítik elő, az eposz iránt általánosan érdeklődő olvasó ehhez fordulhat. Az egymást követő részletekhez tartozó *argumentum*ok olykor egymáshoz közvetlenül kapcsolódnak, amire az előszóban utal a kommentátor; mindez az *argumentum*ok lineáris, folyószöveggé váló olvasását is feltételezheti. Az *explicatio* az *Aeneis* mint irodalmi mű értelmezéséhez nyújt magyarázatokat, azoknak szól, akik az egyes mondatok jelentése, a költői szándék és az átfogó interpretáció iránt érdeklődnek. A további specifikusabb értelmezési kérdésekhez, az egyes szavakhoz és kifejezésekhez, az eposzban felmerülő specifikus témákhoz a *notae*-ben találunk részletesen kifejtett jegyzeteket nyelvi, történeti, tárgyi magyarázatokkal.¹⁴ A kommentárnak ez a belső strukturáltsága a vizuális megjelenítés által lehetővé teszi a „többfunkciós” kommentár hatékony használatát.

A kötetek általános szerkezete és mutatókkal való kiegészítése lehetőséget ad a főszöveg és a kommentár lineáris olvasására, mindazonáltal kedvez olyan nem lineáris olvasási gyakorlatoknak is, mint például a böngészés vagy a keresés, de a kommentárt – a szöveggel szemben – előnyben részesítő olvasási módnak is teret enged (külön index is készült a kommentárhoz). A jegyzetekben szereplő információk ugyanis több különböző módon vannak a szöveghez horgonyozva: a *lemmák* kiemelésén túl a kommentárhasabok *explicatio* részei mellett (kis)betűkkel jelölik, hogy a szöveg mely részét magyarázzák, az egyes oldalakon belüli tájékozódást pedig a két hasáb között feltüntetett, az oldal jegyzeteket tartalmazó részét vertikálisan 15 soros szakaszokra osztó jelölések (A–E) segítik (1–2. ábra).¹⁵ Az oldalak ilyen szintű strukturáltságát a kötetek végén található mutatók indokolhatják, valamint az is elképzelhető, hogy a kommentárszerző egyszerűbbé akarta tenni más szerzők számára, hogy művére hivatkozzanak. A kommentárban való információkeresést emellett a margón rövid tárgyszavak is segítik, ami a *hit-and-run* típusú kommentárhasználónak, vagyis a kommentárt egy bizonyos helyen rövid konzultáció erejéig felütő olvasónak kedvezhet.¹⁶ Azt, hogy a gyakorlatban ténylegesen hogyan használták a kommentárt, ezek a megfigyelések önmagukban nem tudják megválaszolni, de kiindulási pontot nyújthatnak a szerzői (kommentátori) koncepció és a lehetséges használati módok feltérképezéséhez, szem előtt tartva, hogy a kommentár formai megjelenése és használata mindig kölcsönösen befolyásolják egymást.

A kommentár struktúráját és módszereit a továbbiakban néhány szöveghely közelebbi vizsgálatával igyekszem leírni, az *Aeneis* első és kilencedik énekéhez tartozó megjegyzésekből válogatva. La Cerda az egyes énekek témáját, eseményeit előzetesen ugyancsak *Argumentum* címmel ellátott szakaszokban foglalja össze, ilyen tartalmi áttekintő minden ének elején szerepel, nagyjából azonos terjedelemben (1 oldal / 2500 leütés). Következetes kommentátori gyakorlattal van tehát dolgunk. Ezután szerepel maga a tárgyalandó szövegrész (általában 10–15, esetleg 20 soronként), majd a rövidebb, néhány soros *argumentum*, az első ének esetében az 1–11. sorokra vonatkozóan, ugyanabban a funkcióban, mint az ének elején: a kommentátor az átfogó értelmezés előtt összefoglalja, hogy miről is szól az adott szakasz. A kézirati hagyománnyal szemben La Cerda kötetében az eposz a Vergilius korábbi munkáira utaló *Ille ego, qui quondam...* („én, aki egykor...”) kezdetű négy sorral indul. Az *argumentum*ban az eposz témamegjelöléséről a következő összefoglalót olvashatjuk: *Praemittit, quae in re sylvestri atque agresti adolescens luserit; mox proponit argumentum divinae Aeneidos: ea continet Aeneam, Aeneae arma, cursus, labores, Deorum in eum saevitiam [...]*. „Előrebocsátja, hogy fiatalon milyen erdei és földművelési témákkal foglalkozott, azután kijelöli az isteni *Aeneis* tárgyát, amely magában foglalja Aeneas, Aeneas háborúit, utazását, szenvedéseit, az ellene irányuló isteni kegyetlenséget [...].” Az *explicatio*ban azután La Cerda Serviust idézve értelmezi a négy kérdéses sort, amelyeket a filológusok többsége nem tart eredetinek, emellett arra is kitér, hogy az *arma virumque* szókapcsolat hogyan értelmezhető kezdősorként.

A *notae* kommentárrészből a *fato profugus* lemma jegyzetét mutatom be.¹⁷ La Cerda először egy ellentmondásos értelmezést ismertet, amely szerint Aeneas árulóként menekült hazájából, majd a kommentátor a szavak jelentésének értelmezésével megcáfolja azt. A mű értelmezésében zavart keltő olvasatok elhárítása a kommentátori gyakorlat jellemző része, az *Aeneis*-kommentárokból is számos példát találhatunk rá Serviustól Tiberius Claudius Donatuson át a modern kommentátorokig.¹⁸

Fama erat, Aenean patria prodita fugisse, quem ut suspicione hac liberet, culpam fugae in fato coniicit, atque adeo fato fuit profugus, non suo merito. Etenim nisi fato adderet, videretur Aeneas fugisse, aut causa criminis, prodita patria, aut cupiditate novi Imperii: Sic ferme Iul. Scal. et Servius. Homerus aperte lib. 20. [302.] μόριμον δὲ οἷ ἔστ' ἄλεασθαι: fatale est illum servari. Loquitur de Aen. Aeneas ipse 3. Aen. Diversa exilia et desertas quaerere terras Auguriis agimur Divum, et in 4. arva Italiae vocat fatalia. Habetur id millies in Aeneide. Horatius etiam excusans Aenean in Carmine Saeculari, Cui per ardentem sine fraude Troiam Castus Aeneas superstes, etc. De proditione porro, quae Aeneae adfingitur, vide quae adducit Dionysius, Antiq. ex Menocrate Xanthio.

Úgy tartották, hogy Aeneas árulóként menekült el hazájából. Hogy ez alól a gyanú alól felmentse [Vergilius], a menekülés bűnét a végzetre hártija, sőt a fatum által lett profugus, nem saját vétkéből. Ugyanis hacsak nem tenné hozzá, hogy a sorstól (fato), úgy tűnhetne, hogy Aeneas vagy hazaáru-

lás bűne miatt, vagy új birodalom vágya miatt menekült el. Körülbelül így érti Iulius Scaliger és Servius is. Homéros is egyértelművé teszi: II. XX. [302] „mivel neki sorsa, hogy élve maradjon” [ford. Devecseri G.]. Aeneas maga is említi a 3. énekben, hogy „istení jóslat biztat bennünket távoli száműzetésre és pusztá, kietlen vidék felkeresésére”. A 4. énekben pedig Itália földjét hívja végzet által kiszabottnak. Ez számtalanszor előfordul az Aeneisben. Horatius is felmenti Aeneast a Carmen Saeculareban: „mert az égő Trója terén keresztül / jámbor Aeneas, a honát túlélve / cseltelen tört nékik utat” [ford. Radó Gy.]. Az áruulásról továbbá, amellyel Aeneast vádolják, lásd Dionysios, aki a Római régiségekben a xanthosi Menokratésre hivatkozva ír erről.

La Cerda ad Aen. I. 2.

La Cerda azt hangsúlyozza tehát, hogy Aeneas a *fatum* által lett *profugus*, nem saját hibájából. A kommentármagyarázat elemi gyakorlatát láthatjuk megvalósulni: a kommentátor az eredeti szöveg diskurzusának megisméltésével, „újrarendésével” világítja meg a szakasz jelentését.¹⁹ A *fato* szó használatát hangsúlyozza, ha ugyanis ez nem tartozna a *profugus*hoz, úgy tűnne, hogy Aeneas vagy hazaárulás bűne miatt, vagy hatalomvágyból menekült volna el Trójából. Az érvelés alátámasztásához különböző szövegeket mozgósít, elsőként ókori és humanista kommentátorelődeire hivatkozik: Servius²⁰ és Scaliger is így értelmezi a lemmát. Ezzel a megjegyzéssel La Cerda saját kommentátori autoritását is megerősíti. Ezután az *Ilias* XX. énekének 302. sorából idéz (μόριμον δὲ οἱ ἔστ’ ἄλειασθαι), latin fordítással kiegészítve a felsort: *fatale est illum servari*, azaz Aeneas sorsa, hogy életben maradjon, és elmeneküljön Trójából. A párhuzamos szöveghelyek egyik tipológiája alapján ez a szöveg jelentésének pontos megértése érdekében idézett párhuzam kategóriájába tartozik.²¹ A hasonlítás szemantikai alapú, ugyanakkor az *Ilias*-szöveghelyet mint a Vergilius számára mintául szolgáló intertextuális előzményt is szemléltetővé teszi általa a kommentátor. Ezután az *Aeneis*-párhuzamok következnek, először a III. ének 4–5. sora (*diversa exilia et desertas terras / auguriis agimur divum*), amely szintén a száműzetés körülményeit hivatott megvilágítani, vagyis azt, hogy isteni jel indította Aeneast távoli száműzetésre, lakatlan helyek felkeresésére. A második *Aeneis*-párhuzam a IV. ének 355. sora: *arva Italiae vocat fatalia*. Az eposzban a *fatalibus arvis* kifejezést olvassuk, azaz a „végzettől nekirendelt földekről” van szó. La Cerda azt is hozzáteszi, hogy ez a gondolat számtalanszor előfordul az *Aeneis*ben (*habetur id millies in Aeneide*), további helyeket azonban nem listáz. Az *Aeneis*-idézetek a *locus* értelmezéséhez általános, összehasonlítható kontextust nyújtanak az olvasó számára, ezáltal erősítik meg a jelentést. Az eposzból vett belső párhuzamok után ismét távolabbi, intertextuális kapcsolódási pontok következnek. La Cerda Horatiust idézi, aki a *Carmen Saeculare*ban felmenti Aeneast: *cui per ardentem sine fraude Troiam / castus Aeneas superstes* („mert az égő Trója terén keresztül / jámbor Aeneas, a honát túlélve / cseltelen tört nékik utat”, Horatius: *Carmen saeculare* 41–42). A párhuzamos hely szintén a *locus* kommentár által kijelölt értelmezési irányát támasztja alá. A kommentárjegyzet zárlatában La Cerda további irodalmat ajánl az áruulás hamis vádjáról, mégpedig Dionysios Halikarnasseus történetírói munkáját, a *Római régiségeket*, amelyben egy lykiai történetíró, a xanthosi

Menokratés (La Cerdánál: Menokratés) nyomán olvashatunk a történet e változatáról.²²

La Cerda gyakorlatában ez a kommentárjegyzet képviseli az egyik fő típust, jellemzően így működik nála egy klasszikus, bevett kommentármagyarázat. Elsőként azonosítja a szöveg értelmezésében felmerülő kérdést vagy problémát, megfogalmazza a helyesnek vélt értelmezést (parafrázeálja a *locus*), a magyarázat részeként pedig különböző bizonyító erejű szövegek hivatkozásával, idézésével érvel. Ezt követően az *Aeneis* értelmezői hagyományához kapcsolódik, Servius és Scaliger munkájára hivatkozik. Ezután párhuzamos szöveghelyeket sorol fel gondosan felépített rend szerint: először Vergilius modelljét, Homérost idézi, a következő szinten az *Aeneis* különböző énekeiből hoz két kontextust teremtő párhuzamot, megjegyezve, hogy számtalan további példa említhető volna, de mérsékeli a kommentár túlaradó bőségét (*copiáját*).²³ Ezt egy lazább intertextuális összefüggés követi (Horatius: *Carmen saeculare*), ennél az idézetnél tesz egyedül hozzá magyarazatot is (*excusans Aenean*). Végül az értelmezési probléma történeti forrásához irányít.

A párhuzamos szöveghelyek és a szakirodalom hivatkozásának gyakorlata formai szempontból ebben a jegyzetben a modern kommentárok felé mutat (*vide*, „lásd”, továbbá utalószavak; görög idézet mellett fordítás), a *locus*ok megadásánál a kellő pontosság ugyan még hiányzik (fejezetek, sorszámok), de így is azonosíthatók a szöveghelyek. Figyelemreméltó viszont, hogy bár La Cerda a szintagma szoros értelmezésével foglalkozik, más kommentárokkal ellentétben (Servius, Conington–Nettleship, Austin) arra nem tér ki, hogy szintaktikailag a *fato* a *venit* igéhez is tartozhat, és ezáltal kétértelmű.²⁴ Szigorúan vett grammatikai magyarazatok – az általam vizsgált jegyzetekben – La Cerdánál kevésbé voltak jellemzők, ez azt mutathatja, hogy a latin nyelv elemi szintű magyarazása – Serviuszal ellentétben – nem volt elsődleges célja.

La Cerda munkájában e hagyományos exegézis mellett a jegyzetek (*notae*) – és kommentálási technikák – egy másik típusát is megfigyelhetjük. Egyes magyarazatokban a kommentátor jobban eltávolodik a főszövegtől, hogy a *locus* értelmezésétől elrugaskodva azon túlmutató információkat, általános tudásanyagot osszon meg az olvasóval, amelyek nem csupán a szöveg irodalmi interpretációjához lehetnek hasznosak. Ezek az úgynevezett antikvárius lemmák. Ezekben a jegyzetekben az enciklopédikus érdeklődésnek ad teret a kommentátor és a *varietas* jegyében különféle tárgyi, történeti, földrajzi anyagot gyűjt össze a klasszikus kultúráról, amelyeket valamilyen módon az *Aeneis* szöveghelyeihez tud kötni. La Cerda egyéni érdeklődését követve és széleskörű tudását felhasználva például a modern tudományos cikkekre emlékeztető rövid esszét ír a római *toga*-viseletről, amelyhez a Iuppiter híres jóslatában a Róma majdani hatalmát ünneplő *Romanos, rerum dominos gentemque togatam* („a rómaiakat, a világ urait és *togaviseelő* népet”, *Aen.* I. 282, ford. Juhász D.) sorhoz kapcsolódó *gentemque togatam* lemma szolgál kiindulási pontként. Fontos jellemzője ennek a jegyzettípusnak, hogy a kommentátor a szöveg megértésén túlmutató többlettudást csatol a lemmákhoz, azokat mintegy információkezelési eszközként használja.²⁵ A kommentár számos ilyen típusú jegyzetet tartalmaz, ezeket gyakran nem releváns információként a későbbi kommentátorok figyelmen kívül hagyják, vagy legfeljebb azt jegyzik meg,

hogy La Cerda az adott szöveghelyhez különösen bő kommentárt nyújt.²⁶

A főszöveg értelmezésétől való eltávolodásra, a kommentálásban tett kitérőre ezeknél az antikvárius jegyzetekenél esetenként La Cerda is reflektál. Az első énekben, mikor Venus a trójaiak sorsa miatt Iuppiterhez szól (I. 226–296) és panasza során megemlíti a Timavus folyót, a kommentátor megragadja a lehetőséget és kimerítő leírást szentel a folyónak. A *Timavi* (*Aen.* I. 244) lemma jegyzetét azzal kezdi, hogy itt el fog időzni egy keveset (*hic mihi morae aliquae*), majd különböző szövegekre hivatkozva hosszasan tárgyalja a folyó elhelyezkedését, forrását, elnevezését, de kitér vízének mennyiségére, népnyelvi nevére is további források bevonásával. Egy másik érdekes példa az eposz 9. énekéből az *Ardentem coniecit lampada Turnus* lemma („Égő fáklyát vitt Turnus”, 535) magyarázata. Az elbeszélés Nisus és Euryalus halála, majd az Euryalust sirató édesanyja panasza után a trójai tábor ostromával folytatódik, Turnus *aristeiáját* olvashatjuk ezekben a sorokban (525–568). A kommentátort azonban nem az itáliai vezér hadi képességei vagy a sor poétikai jegyei érdeklik, hanem az ostrom során alkalmazott eszköz, a gyújtófáklya leírása. A *princeps* szótól eltekintve a teljes sort lemmatizálja, azonban főként csak az (*ardentem*) *lampada* szó(kapcsolat)hoz fűz magyarázatot. Elsőként a védőfalak és ostromgépek elpusztításáról ajánl egy-egy szöveghelyet Sallustius *Bellum Iugurthinum*ából és Plutarchos *Diön-életrajzából*. Ezután felteszi a további magyarázatot igénylő kérdést: *sed quae haec lampas Virgiliana?* („de milyen ez a vergiliusi fáklya?”), és részletes, átfogó magyarázatot nyújt a különböző típusú (menyegzői, temetési) és anyagú (fenyő-, viasz-) fáklyákról, használatukat többek közt középkori példával magyarázza, ehhez ismét egy másik szöveget hív segítségül (*Huic loco lucem dat Antonius Gallonius in libr. de Cruciatibus Martyrum cap. 6. explicans [...]*, „Ezt a helyet világítja meg Antonius Gallonius a *de Cruciatibus Martyrum* 6. könyvében [...]”), bár azt közvetlenül nem idézi. A jegyzet következő sorait a fáklya alakjának leírására szánja:

Finge vas, cui os latum, apertum, rotundum: cui longitudo sit palmi unius, plus minusve; quod desinat in arctiorem, semper tamen rotundam formam, eo plene modo, quo Hispani cernimus embudos, nisi quod non fracta forma, sed tota perpetim continua.

Képzeld el egy eszközt, aminek a szája széles, nyitott és kerek: aminek hosszúsága kb. egy tenyér; egy szűkebb, mégis mindig kerek formában végződik, ilyen módon, mi spanyolok felismerjük benne a tölcsérek [alakját], kivéve, hogy vonala nem török meg, hanem végig egyenes.

La Cerda *ad Aen.* IX. 535.

La Cerda kommentátori gyakorlatára jellemző, hogy ha lehetőség adódik rá, igyekszik összekapcsolni az ókori világról szerzett tudását a kortárs spanyol kultúrával. A reália magyarázatában a fáklya alakjának leírását egy spanyol kifejezéssel árnyalja, tölcsérhez hasonlítva a *lampast* (*quo Hispani cernimus embudos*). A leírást a gyújtófáklya anyagának és használatának bemutatásával folytatja, ezáltal is hivatkozva egy referenciaszövegre (Columella *De re rusticajára*). A jegyzet különleges részeként egy ábrázolás is helyet kap a kommentárolda-

lon, amelyen két eltérő fáklya kidolgozott rajzát láthatjuk (2. ábra). Ez a megoldás a kora újkori kommentár műfajától egyáltalán nem idegen: a képekkel, ábrázolásokkal való kommentálás már a könyvnyomtatás elterjedésekor széles körben népszerűvé vált.²⁷ A jegyzet utolsó szakaszában La Cerda további két szöveggel (Silius Italicus *Punicájának* és Ammianus Marcellinus történeti művének egy-egy részletével) bővíti ki az égő eszközök (pl. fonott kosár) hadi alkalmazásának témakörét, és megosztja saját véleményét a gyújtófáklya és a kosár hasonlóságáról is.

Ez a jegyzet több szempontból is érdekes és közelebbi vizsgálatra érdemes példának tűnik. Megmutatkozik benne a kommentátor antikvárius érdeklődése az ókor tárgyi kultúrája iránt, továbbá a jegyzet a kommentálási technikák tekintetében is sokszínű és sajátos. La Cerda a IX. 535. sor értelmezésekor a gyújtófáklya mint ostromeszköz használatára és minél pontosabb leírására, ábrázolására koncentrált. Összevetve a modern kommentárokkal a jegyzet fókuszja részben eltér azoktól. Conington és Nettleship egy rövid, technikai jellegű magyarázó megjegyzést fűz a *lampada* lemmához, Hardie először a sor szimmetrikus struktúráját emeli ki (*golden line*), majd Turnus hadi tetteire, valamint a tűzre mint pusztító erőre irányítja a figyelmet, ezekhez kapcsol egy homérosi és számos *Aeneis*-beli szövegpárhuzamot. Tegye Imre a *lampada* grammatikai esetét és fordítását adja meg kommentárjában. Mindemellett La Cerda sem pusztán irrelevánsnak tűnő információkkal tölti meg a jegyzetét, csak más szempontot helyez előtérbe a magyarázatában. E lemmánál is elsősorban a gyakorlatára leginkább jellemző kommentálási műveletekkel – referenciaszövegekre való hivatkozással, irodalmi párhuzamok idézésével – világítja meg a kérdéses szöveghelyet, és amikor a szavak már nem elegendők, egy ábrázolást is beilleszt a magyarázatba. A kommentárjegyzet emellett átgondolt, retorikai szerkesztettséget mutat, La Cerda nemcsak tömör felsorolását adja a gondosan összegyűjtött forrásoknak, párhuzamos helyeknek, hanem magyarázattal kiegészítve logikus érvelést épít fel azok segítségével (általános referenciák, problémafelvető kérdés, szövegpárhuzamok összehasonlítása, leírás, ábra, saját vélemény). Ez a tudományos esszészerű szövegalkotás a primer szövegtől függetlenedő, önálló magyarázat felé mutat, és azt sugallja, hogy az sem jelent különösebb gondot, ha az olvasó rövid időre szem elől téveszti a főszöveget.²⁸ Az olvasástörténeti kutatások is számos – a társadalmi háttértől, a könyv típusától, az olvasótól függő – különböző lehetséges olvasói gyakorlatot azonosítanak a kora újkorban.²⁹

Összegzés

A kora újkori (neolatin) kommentárt (1400–1700) félreértett és elfeledett műfajként írja le a szakirodalom. A 19. századi modern, intézményesülő filológia meghaladottnak tekintette ezeket a felesleges információktól túlburjánzó, humanista munkákat. A kommentár mint tudományos műfaj történetében továbbra sincs teljes kép a neolatin kommentárokról, módszeres vizsgálatuk hiányos. Az elhanyagolás egyik oka, hogy eltérnek a modern kommentár és filológus gyakorlatától (más filológiai koncepcióval dolgoznak), például kritikai szempontból kevésbé válogatott információkat tartalmaznak, vagy a szerző

saját véleményét is megosztja, közvetíti olvasói reflexióját, ezáltal nem érik el a kívánt tudományos színvonalat.³⁰

A következtetések megfogalmazása előtt érdemes figyelembe venni, hogyan gondolkodtak a kommentár szerepéről, szöveg és kommentár kapcsolatáról, és általában hogyan használhatták azokat ebben a korszakban. A kommentár alapvetően sokkal általánosabb műfajként volt jelen a kora újkor tudományos közegében, a régi és az új tudás tárházaként működött. A kommentár volt az a médium, amelyben ezt a tudást hozzáférhetővé lehetett tenni. Nem volt kizárólagos vagy irányadó a főszövegnek való alárendeltsége, „kisegítő” szerepe sem. Kettős függőség határozta meg ezeket a filológiai munkákat: esetenként a szövegért volt ott a kommentár, de néha a kommentár „érdekében” volt ott a szöveg. A kommentárokat kiemelten hasznos eszközöknek tartották az információgyűjtéshez, a tudás gondozásához, azokat nem csak elméleti, hanem gyakorlati, praktikus tudás (*skill*) megszerzése céljából (is) tanulmányozták. A szöveg megértése nem szolgált kizárólagos célként, sőt egyes kutatások szerint többször használhatták a kommentárokat olyan konzultációra, információkeresésre, amely a főszöveghez nem kapcsolódott szorosan.³¹ A kora újkori kommentátor szabadabb műfaji keretekkel dolgozott, a kommentált szöveg kapcsán felmerülő szerteágazó tudásanyag sajátos, önálló jogon működő archívumát alkotta meg.³²

Mit lehet megtudni La Cerda kora újkori *Aeneis*-kommentárjáról néhány kommentárrészlet és a szerzői előszó tanulmányozása alapján? E kommentár – ahogy a kora újkori kommentárok többsége – egyszerre több funkciót is ellát: egyrészt segítséget nyújt a szöveg interpretálásához, másrészt szerteágazó tudást, jelentős mennyiségű információt gyűjt össze és rendszerez az eposzban felmerülő témákkal, jelenségekkel kapcsolatban, azaz referenzkönyvként, kézikönyvként is működik.³³ Ezt támasztja alá a kommentár három réteg szerinti – *argumentum*, *explicatio*, *notae* – felosztása. A különböző típusú jegyzetek, mint a fent leírt „klasszikus”, a főszöveget szorosabban értelmező, és az „antikvárius”, a szöveghez lazábban kapcsolódó, kitérő jegyzetek olyan kommentálási gyakorlat részei, amely egy többfunkciós, univerzális, enciklopédikus tudást közvetítő kommentárt eredményez.

Jegyzetek

A tanulmány az FK 135096 számú NKFI-projekt támogatásával készült.

- 1 Casali–Stok 2019, 102. La Cerdáé az egyetlen Heyne előtti kommentár, amely a modern Vergilius-kommentárok bibliográfiájában helyet kap.
- 2 Laird 2002, 171.
- 3 Casali–Stok 2019, 102; lásd még Maarten 2016, 91 elemzését a *togatam* lemmáról (*Aen.* I. 282).
- 4 Casali–Stok 2019, 103. La Cerda életéről bővebben lásd Simón–Díaz 1944.
- 5 La Cerda 1598-ban két latin nyelvtan új kiadását is elkészítette a diákok számára: Antonio de Nebrija *Introducciones grammaticales* című munkáját és Sanctius *Minerva sive de causis Latinae linguae commentarius* című kötetét. Továbbá Tertullianus munkáihoz is készített kommentárt, ezek 1624-ben, és 1630-ban jelentek meg, kiadott két latin nyelvű értekezést *Adversaria sacra* (Lyon, 1626)

A kommentátor a primer szöveg egy-egy pontjához horgonyozza az összegyűjtött tudásanyagot, amivel megkönnyítheti annak felidézését a kommentárhasználó számára, a tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a kommentárban olvasott információra könnyebb emlékezni, mint egy folyóiratcikkben vagy tanulmányban olvasottra.³⁴ La Cerda emellett a kötethez különféle tárgymutató indexeket csatol és a margón címszavakkal is segíti a keresést. Az információkezelésnek ez a módja ugyancsak a kommentár referenciális, kézikönyvként való használatára enged következtetni.³⁵

La Cerda kommentárjának fizikai megjelenése, a kommentárszöveg szerkesztése, az oldalak tördelése, tipográfiai jegyei (kiemelések, sorszámok, az oldalt részekre osztó betűk) mind a különböző funkciók működéséhez igazodnak. A főszöveg nagyobb betűmérettel különül el a két hasábra tördelt, kisbetűs kommentárszövegtől. Címek tagolják a kommentárszakaszon belül az egyes egységeket. Az *explicatio*ban tárgyalt részeket kisbetűk jelölik az eposz megfelelő sorainál. A *notae*-ben kiskapitális szedéssel emelkednek ki a lemmák, új bekezdésekben a magyarázatok. A jegyzeteket minden oldalon A, B, C, D betűk tagolják nagyjából azonos hosszúságú szakaszokra. A példaként elemzett jegyzetekben a párhuzamos helyekre való hivatkozás, azok idézése a modern kommentár formalizált szövegére kezd hasonlítani, bár a rövidítések még nem annyira általánosak és következtetések, valamint olykor a hivatkozások sem kellően pontosak. A kommentár formai megjelenésével összességében a praktikus használat(ok) elősegítésére törekszik, és ebben helyenként túl is teljesít (nem mindig egyértelmű, mely kiemelésnek, jelölésnek mi a szerepe). A kommentárhagyományhoz való aktív csatlakozás, a forráshivatkozások, idézetek bősége, a fordítás vagy parafrázis gyakorlata mind a modern, „tudományos” kommentár műfajához kötik La Cerda munkáját.³⁶ Mindemellert a kommentár szerkezete és anyaga a neolatin kommentár sajátos jegyeit is magán viseli, megőrizni és megerősíteni igyekszik a klasszikus tudást, közvetíteni és átadni az ókori műveltséget. Ha a kora újkori kommentált szövegkiadásokat – Karl Enenkel nyomán – hatalmas szövegépítményként képzeljük el, La Cerda munkája egy alaposan megtervezett és gondosan kivitelezett épület képét nyújtja, amelynek széles termein keresztül közelíthette meg az olvasó az antik szöveget.³⁷

és *De excellentia sacrorum spirituum* (Párizs, 1631) címmel. Ezenkívül összeállította Nebrija *Grammatica Latina* című művének kivonatát (1598), amelyet II. Fülöp a spanyolországi latinoktatás hivatalos és egyetlen tankönyvévé nyilvánított. Laird 2002, 174–175.

6 A kutatáshoz az 1647-ben, Johann Kinckius kölni nyomdájában készült kiadást használtam (La Cerda 1647).

7 Casali–Stok 2019, 102.

8 Enenkel–Hellen 2013, 28–29; 6.

9 Vö. Budelmann 2002, 143–144.

10 Az adott *Aeneis*-részlethez tartozó lemmák a *Notae*-ban számozott listaként jelennek meg (minden egyes szakaszban újra 1-től), ez a számozás tehát nem a megfelelő *Aeneis*-szöveg hely sorára utal, hanem csak arra, hogy a lemma az adott *Notae* részben hányadik, La Cerda erre a sorszámra hivatkozik a kötetek tárgymutatójában (*Index secundus rerum et verborum*).

- 11 Lásd pl. Hardie 1994, vii.
 12 Laird 2002, 180–181; Roberts 2013, xlvii–xlviii.
 13 Roberts 2013, xxxvi, xlvii. A kommentár műveleteinek a *praelectio* gyakorlatával való összehasonlítása tovább árnyalhatja a kommentár működésének és használatának leírását. A kommentár és az oktatás szoros összefonódásáról a kora újkorban lásd Enenkel–Hellen 2013, 17–23.
 14 Maarten 2016, 91–92.
 15 Vö. Henricus Stephanus 1578-as Plátón-kiadásának hivatkozási rendszerével, amelyet a modern kiadások és fordítások is hagyományosan átvesznek.
 16 Kraus 2002, 11, 18.
 17 *A fato profugus* lemma jegyzetéhez a margón kulcsszó-megjelölést is találunk: *Aeneae factum*, azaz Aeneas cselekedete. Bár a kulcsszavas megjelölés pontos funkciója a kötetben bizonytalan, a jegyzetekben való könnyebb tájékozódást, gyorsabb információszerezést segíthette elő, egyúttal kiemelve a jegyzetet a többi közül.
 18 A kommentárok működéséről e tekintetben lásd például Martens 2011; Fowler 2011; Tamás 2019.
 19 Foucault a kommentár ismétlődő eljárásáról: „A kommentár úgy hárítja el a diskurzus kockázatát, hogy maga is beépül a diskurzushoz: lehetővé teszi, hogy mást mondjanak, mint maga a szöveg, de azzal a feltétellel, hogy magát a szöveget mondják, mintegy kiteljesítve azt” (Foucault 1991, 874).
 20 *Et bene addidit fato, ne videatur aut causa criminis patriam deseruisse, aut novi imperii cupiditate* („és jól tette, hogy hozzáadta, hogy a végzettől, nehogy úgy tűnjön, hogy bűn elkövetése miatt hagyta el hazáját, vagy új birodalom iránti vágyból”, Servius *ad loc.*).
 21 Gibson 2002, 333–346.
 22 Μενεκράτης δὲ ὁ Ξάνθιος προδοῦναι τοῖς Ἀχαιοῖς αὐτὸν ἀποφαίνει τὴν πόλιν τῆς πρὸς Ἀλέξανδρον ἔχθρας ἕνεκα, καὶ διὰ τὴν εὐεργεσίαν ταύτην Ἀχαιοὺς αὐτῷ συγχωρῆσαι διασώσασθαι τὸν οἶκον („a xanthoszi Menekratés azonban azt állítja, hogy Aeneas Alexandros iránti gyűlöletből árulta el a várost az akhájoknak, és hogy e szolgálata miatt megengedték neki, hogy megmentse a házat”; Dionysios Halikarnasseus: *Rhōmaiké archaiologia* I. 48, 3).
 23 A *copiáról* lásd Kozák Dániel tanulmányát az *Ókor* jelen számában.
 24 Conington–Nettleship *ad Aen.* I. 2; Austin *ad Aen.* I. 2.
 25 Maarten 2016, 94–104.
 26 Azt, hogy mi releváns vagy irreleváns információ, nagyrészt az adott használat/olvasói elvárás befolyásolja. A kommentárok *copiának* nevezett túlaradó bősége és a kommentátorok azon igyekezete, hogy mindent elmondjanak, amit az ókori világ valamely aspektusáról el lehet mondani, a kommentárelméleti és -történeti diskurzus sokat tárgyalt témája. Általános megközelítésben ír róla Gumbrecht 2003, 41–53 és Shuttleworth Kraus 2011, 502–510 (kül. 507–508), a párhuzamos helyek használata kapcsán pedig Gibson 2002, 347–356. A *copia* továbbá számos esettanulmányban kiemelt vizsgálati szempontként jelenik meg, lásd például Budelmann 2002, 157–167.
 27 Enenkel 2014, 5. A tudományos tények előállításának vizuális, képi gyakorlatához lásd Latour 2021, 47–99, kiemelten 68–78.
 28 Maarten 2016, 90.
 29 Craig Kallendorf három olvasási módot emel ki: az első, amikor az olvasó nem a történet egészére, hanem csupán egyes elszigetelt epizódokra összpontosít az olvasás során; a második, hogy a szöveget a könnyen megjegyezhető formulák, közmondások, maximák forrásaként használja; végül, az olvasó törekedhet arra, hogy a szöveget a maga teljességében ragadja meg anélkül, hogy epizódokra vagy maximákra redukálná, plurális olvasatot alakítva ki (Kallendorf 2010, 239). Az olvasás történetéről átfogóan: Cavallo–Chartier 2000.
 30 Ez az általános megítélés a használatukat is befolyásolja: a modern filológus csak egy-egy rövid konzultációt engedhet meg magának az ilyen típusú kommentárokkal. Enenkel–Nellen 2013, 1–2.
 31 Blair 2002.
 32 Enenkel–Nellen 2013, 15–20.
 33 „A kommentárok hagyományosan mind az olyan olvasóknak szólnak, akik egy részlet vagy mű megalapozott értelmezésére vágyanak, mind pedig az alkalmi olvasóknak, például azoknak, akik jelentős mennyiségű »kemény« információra vágnak (például) egy kulturális vagy társadalmi jelenségről, amely emlékeztetük szerint egy versben fordul elő, vagy akik egy irodalmi témával kapcsolatban további hivatkozásokat keresnek.” Gibson 2002, 344–345.
 34 Fraenkel 1950, viii.
 35 Fantham 2002, 405–406.
 36 Laird 2002, 195–200.
 37 Enenkel 2013, 3.

Bibliográfia

Kommentárok

- Conington, J. – Nettleship, H. 1858–1871. *The Works of Virgil*. With a commentary by J. C. and H. N. Vol. 1–3. London.
 Gesztelyi T. – Tegyei I. et al. (szerk.) 1987. *Vergilius*. Aeneis VII–XII. Auctores Latini XXII. Budapest.
 Hardie, P. 1994. *Virgil, Aeneid, Book IX*. Cambridge.
 La Cerda, J. L. de 1647. *Commentarii in Vergilium*. Vol. 1–3. Köln (Johann Kinckius).

Szakirodalom

- Blair, A. M. 2010. *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*. New Haven – London.
 Budelmann, F. 2002. „Classical Commentary in Byzantium: John Tzetzes on Ancient Greek Literature”: Gibson – Shuttleworth Kraus 2002, 141–169.
 Casali, S. – Stok, F. 2019. „Post-classical Commentary”: F. Mac Góráin – C. Martindale (szerk.): *The Cambridge Companion to Virgil*. Second edition. Cambridge, 95–108.

- Cavallo, G. – Chartier, R. (szerk.) 2010. *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Ford. Sajó T. Budapest (eredetileg: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*. Párizs, 1997).
 Enenkel, K. A. E. (szerk.) 2014. *Transformations of the Classics via Early Modern Commentaries*. Leiden–Boston.
 Enenkel, K. A. E. – Nellen, H. (szerk.) 2013. *Neo-Latin Commentaries and the Management of Knowledge*. Leuven.
 Fantham, E. 2002. „Commenting on Commentaries: A Pragmatic Postscript”: Gibson – Shuttleworth Kraus 2002, 403–421.
 Foucault, M. 1991. „A diskurzus rendje” (ford. Török G.): *Holmi* 3/7, 868–889.
 Fowler, D. 2011. „A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában” (ford. Kozák D.): Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. (szerk.): *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 476–501.
 Fraenkel, E. 1950. *Aeschylus, Agamemnon*. Vol. 1–3. Oxford.
 Gibson, R. K. 2002. „’Cf. e.g.’: A Typology of ’Parallels’ and the Role of Commentaries on Latin Poetry”: Gibson – Shuttleworth Kraus 2002, 331–357.

- Gibson, R. K. – Shuttleworth Kraus, C. (szerk.) 2002. *The Classical Commentary, Histories, Practices, Theory*. Leiden–Boston.
- Gumbrecht, H. U. 2003. *The Powers of Philology. Dynamics of Textual Scholarship*. Urbana–Chicago.
- Kallendorf, C. 2010. „Vergil and Printed Books, 1500–1800”: J. Farrell – C. J. M. Putnam (szerk.): *A Companion to Vergil's Aeneid and its Tradition*. Chichester, 234–250.
- Laird, A. 2002. „Juan Luis de La Cerda and the Predicament of Commentary”: Gibson – Shuttleworth Kraus 2002, 171–202.
- Latour, B. 2021. *Hibrid gondolkodás. Válogatott tanulmányok*. Ford. Keresztes B., Kun J. R., szerk. Kelemen P. Budapest.
- Maarten, J. 2016. *The Wisdom of Virgil. The Aeneid, its Commentators, and the Organization of Knowledge in Early Modern Scholarship*. Doktori disszertáció. Leiden.
- Martens, G. 2011. „Segítség vagy gyámkodás?” (ford. Dejsics K.): Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. (szerk.): *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 439–475.
- Roberts, J. L. 2013. *The Prolegomena of La Cerda's Commentary on Virgil. A commented edition from the Cologne 1642 imprint, with English translation and explanatory notes*. Doktori disszertáció. Warwick.
- Shuttleworth Kraus, C. 2011 [2002]. „Kommentárok olvasása” (ford. Nemerkenyi E.): Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. (szerk.): *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 502–531.
- Simón Díaz, J. 1944. „Notas y comentarios para la biografía del P. Juan Luis de La Cerda”: *Razón y Fe* 130, 424–434.
- Tamás Á. 2019. „Az olvasás veszélyei és a filológia oltalma”: Kelemen P. – Kulcsár-Szabó Z. – Simon A. – Tverdota Gy. (szerk.): *Filológia – interpretáció – médiatörténet*. Budapest, 327–341.